

V. O. VASILENKO

УДК 930.1(47)“18/19”+94(47)“12/14”

ВЗАЄМИНИ МІЖ ЛИТОВСЬКИМ І ТВЕРСЬКИМ ВЕЛИКИМИ КНЯЗІВСТВАМИ В СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ІСТОРІОГРАФІЯХ ХІХ-ХХ СТ.

Стаття присвячена комплексному аналізу процесу вивчення в східнослов'янських історіографіях ХІХ – ХХ ст. взаємин між Великим князівством Литовським і Великим князівством Тверським.

Ключові слова: східнослов'янські історіографії, Велике князівство Литовське, Велике князівство Тверське.

Статья посвящена комплексному анализу процесса исследования в восточнославянских историографиях ХІХ – ХХ вв. отношений между Великим княжеством Литовским и Великим княжеством Тверским.

Ключевые слова: восточнославянские историографии, Великое княжество Литовское, Великое княжество Тверское.

The article is dedicated to the complex analysis of the process of study in East Slavonic Historiographies of the 19th – 20th centuries relations between Great Lithuanian Princedom and Great Princedom of Tver.

Key words: East Slavonic Historiographies, Great Lithuanian Princedom, Great Princedom of Tver.

Історію взаємин між Великим князівством Литовським (далі – ВКЛ) і Тверрю важко віднести до маловивчених у литуаністиці сюжетів (яким, наприклад, є стосунки Литви з Рязанським та Нижньгородсько-Суздальським великими князівствами). Водночас вона досі ніколи не ставала об'єктом спеціального історіографічного дослідження. Тож видається очевидним, що обрана проблематика відрізняється новизною, а звернення до неї є цілком виправданим.

Про початок контактів Твері з Литвою (якщо не рахувати поодиноких набігів, які важко витлумачити в категоріях власне політичних взаємин) відомо небагато. Слід врахувати, однак, що перший тверський єпископ Симеон (близько 1265-1288 рр.)

походив з Полоцька, який, як мінімум, перебував на той час у сфері впливу ВКЛ. Його ж наступник, Андрій (1289-1316), був сином литовського князя Гердяніса [23, с.344-345].

Згадані факти давали ґрунт для здогадів щодо дуже раннього встановлення приязних відносин між Литвою і Тверрю. Вже Н.Карамзін вважав литовсько-тверську дружбу “одвічною” [55, т. VI, с.108]. В.Борзаковський, що присвятив історії Тверського князівства окрему монографію, твердив про майже постійне збереження цим державним утворенням миру, а часто навіть союзу з ВКЛ. Як на виняток він вказав на два литовські набіги на тверські володіння в другій половині ХІІІ ст., а також на два короткі “розмир’я” на початку і в середині

XV ст. [39, с.67]. Як традиційний розцінював союз Литви з Тверрю й І.Беляєв [36, с.38]. Своєрідний підсумок пануючим поглядам з даної проблеми дав А.Пресняков. На його думку, Твері протягом усієї її історії була притаманна “прозахідна” (подібно до Пскова) орієнтація, яка обумовила ранні зв’язки з Литвою. До того ж за тверськими правителями істориком визнавався найширший у Великоросії політичний кругогляд [68, с.111-112; 67, с.224].

Викладений погляд користувався визнанням і пізніше. Так, на думку І.Грекова, походження єпископа Андрія являє доказ того, що Михайлом Ярославичем тверським (який був і вел. князем владимирським) підтримувалися тісні взаємини з Литвою [44, с.30; 43, с.38]; з цим погодився Дж.Феннелл [84, р.103]. Тезу щодо “прозахідної” політики Твері приймає й Н.Борисов [40, с.312, 324]. Виваженіше висловився з даного приводу А.Зімін, вказавши на те, що географічне становище Тверського князівства унеможливило для нього територіальну експансію. Це й визначило головні засади тверської зовнішньої політики: зацікавлення в приязних відносинах із сильними сусідами, а також прагнення до збереження рівноваги між ними [51, с.26-27]. В наш час Е.Клюг (як видається, обґрунтовано) заперечує наявність помітної орієнтації правителів Твері на ВКЛ до 1339 р. [56, с.123-128, 381].

Що ж до початку ближчих литовсько-тверських стосунків, засвідчених джерелами, то перш за все слід згадати одруження князя Дмитра Михайловича з Марією Гедимінівною взимку 1320/1 рр. [13, стб.41; 12, стб.414; 10, т.Х, с.187]. Однак в історіографії досліджуваної доби цій події не було приділено особливої уваги, якщо не рахувати загальних фраз щодо “пролитовської” орієнтації Твері. Вона виглядала цілком зрозумілою, з огляду на нещодавню (22 листопада 1318 р.) загибель в Орді Михайла Ярославича, батька Дмитра, спричинену інтригами його двоюрідного племінника, московського князя Юрія Даниловича Ознакою “явної орієнтації на

Литву” вважав одруження Дмитра Михайловича з Гедимінівною й Л.Черепнін [81, с.473]. Н.Борисов припустив, що головну роль у даному випадку мало відіграти свідоме заохочення з боку хана Узбека шлюбів між князівськими домами ВКЛ і великоруських земель. За його твердженням, Орда мала тоді надію ввести Литовсько-Руську державу до політичної системи Великого князівства Владимирського [40, с.152, 164, 166, 170, 184]; тут спостерігаємо виразне відлуння відповідних теоретичних конструкцій А.Преснякова та І.Грекова. На думку ж Е.Клюга, згаданий шлюб мав забезпечити Твер від ворожих дій з боку Гедимінаса [56, с.126, 381].

Дмитро Михайлович незабаром (у 1322 р.) став владимирським вел. князем. Проте його правління тривало недовго: він убив в Орді Юрія Даниловича московського, мстячись за смерть батька, і був за це страчений 15 вересня 1326 р. Дж.Феннелл здогадувався, що самовільна розправа з Юрієм була не єдиною причиною смерті Дмитра; свою роль мала відіграти й близькість останнього до ВКЛ [84, р.103].

В 1326 р. Твер, а також великокнязівський титул успадкував по своєму братові інший син Михайла Ярославича – Олександр. Проте невдовзі (у серпні 1327 р.) у Твері спалахнуло грандіозне повстання проти насильств з боку татар, очолюваних Шевкалом (“Щелкан” російських пісень), внаслідок чого останніх майже повністю винищено. Існують різні точки зору стосовно того, чи був організатором цих подій сам Олександр Михайлович; втім, для досліджуваних тут проблем це не має принципового значення. Відповіддю з боку Узбека стала “Федорчукова рать” на великоруські землі, насамперед, природно, на Твер. Олександр Михайлович зі своєю родиною змушений був залишити рідне місто і шукати прихистку у Пскові. Тут він князував у 1327-1337 рр. (із перервою). Протягом цього часу, як засвідчують джерела, зберігалася тісна залежність колишнього правителя Твері від

Литви. За формулюванням новгородських літописців, цього князя було посаджено в Пскові “из литовьскыя руки” [5, с.343; 6, с.51-52; 7, с.218-219; 14, стб.67].

В 1337 р. Олександрові під час перебування в Орді вдалося перепросити Узбека і домогтися дозволу повернутися до своїх спадкових володінь. (Ці дії хана тлумачаться по-різному. Так, Л.Черепнін гадав, що він тим самим хотів вивести Олександра Михайловича з-під литовського впливу [81, с.506]; Е.Клюг, навпаки, вважає, що таким шляхом Узбек сподівався досягти компромісу з Гедімінасом [56, с.122-123, 128, 131, 148, прим.188, с.150, прим.233]). Дана подія стала відчутною дипломатичною поразкою запеклого ворога Твері Івана І Калити. Проте вже невдовзі (28 жовтня 1339 р.) запрошеного до Орди Олександра Михайловича було страчено разом із сином Федором [13, стб.49-51; 12, стб.419-420; 15, с.92]. А.Пресняков пояснив це тим, що литовські зв'язки тверського князя становили небезпеку не лише для Москви, а й для ординської влади над великоруськими землями, оскільки в тверському суспільстві була популярна “мрія про звільнення від татарського ярма з допомогою Великого князівства Литовського”. Це підтверджується, на його думку, і звісткою про одночасне “воювання” татарами Литви, і грандіозною виправою Товлубія проти союзного Гедімінасові Смоленська, яка сталася незабаром [68, с.155-157, 202]. (На останній обставині робив наголос і А.Насонов [63, с.101-102]. Взагалі обумовленість загибелі Олександра Михайловича його тісними взаєминами з Литвою в сучасній літературі не піддається сумніву [65, с.396; 44, с.47; 56, с.130, 381; 40, с.325]).

Що до політики синів Олександра, Всеволода і Михайла, то, за оцінкою В.Борзаковського, її перш за все характеризували постійні близькі взаємини з ВКЛ [39, с.30]. Особливо тісними вони стали від того часу, коли Альгірдас узяв шлюб з Уляною Олександрівною (1350 р.) [23, с.370;

13, стб.59]. Втім, за спостереженням Е.Клюга, політична лінія Олександровичів не визначалася союзами з Литвою [56, с.164]. Навіть згаданий династичний шлюб укладався зі згоди Семена Івановича московського, одруженого до того ж з іншою сестрою Всеволода Олександровича – Марією; отже, його не було спрямовано проти Москви [56, с.167, 170].

Тут необхідно стисло зупинитися на взаєминах всередині тверського правлячого дому, оскільки саме вони значною мірою визначали зовнішню політику князівства. Після смерті Костянтина Михайловича (1346 р.) вел. князем став його брат Василь кашинський (1349-1368). Відтоді точилася боротьба родини Олександра Михайловича на чолі з його старшим сином Всеволодом холмським проти їхнього дядька. При цьому Василь Михайлович, як правило, користувався підтримкою з боку Москви. (Традиційно твердилося, що така московська політика мала місце від самого початку правління Василя Михайловича; Клюг зауважив, що це відбувається вже після приходу до влади в Москві Івана Івановича [56, с.168-169]). В 1356 р. Литва відібрала у Твері Ржеву; А.Екземплярський звернув увагу на те, що це сталося якраз у розпал боротьби Всеволода Олександровича проти Василя Михайловича [48, с.482]. В 1358 р. Всеволод їздив до Литви, очевидно, шукаючи допомоги проти суперника [13, стб.66-67]. На думку Борзаковського й Екземплярського, з цією мандрівкою пов'язані події наступного року, а саме здобуття Ржеви (незадовго до цього повернутої від ВКЛ тверськими і можайськими загонами) Андрієм Ольгердовичем [39, с.136-137; 48, с.482].

Подібні “синхронізми” між контактами Олександровичів з Литвою і внутрішньою боротьбою в Твері спостерігаються й надалі. Нова поїздка Всеволода до ВКЛ відбулася в 1359-1360 рр. [13, стб.67-69]; незабаром після його повернення, в 1361 р., стався литовський похід на тверські волості [13, стб.72]. Наступного року молодший брат

Всеволода, Михайло Олександрович, відвідав Литву, уклавши мир з Альгірдасом [13, стб.73]; у 1363 жр. Василь Михайлович готував похід на Микулин – уділ Михайла [13, стб.75].

8 січня 1365 р. помер Всеволод Олександрович; відтоді головою родини став енергійний Михайло Олександрович. Наприкінці жовтня 1367 р., знову побувавши в Литві й отримавши там військову допомогу, він розпочав похід на Кашин, проте, не дійшовши до міста, погодився на мир [13, стб.84-85]. Очевидно, активність Михайла викликала тривогу в московського уряду. Принаймні, в 1368 р. Дмитро Іванович і митрополит Алексій запросили Михайла до Москви “по целованию любовию, а съдумав на него съвет зол”. Коли Михайло Олександрович прибув до них, вони його “черес целование яша”; лише приїзд ординського посла змусив московського вел. князя і митрополита звільнити його. Незабаром, 24 липня того ж року, не стало суперника Михайла Олександровича, Василя Михайловича, що дало йому змогу стати вел. князем тверським. Але одразу після цього стався напад на Твер з боку Москви, явно невдоволеної подібним розвитком подій, що змусило Михайла тікати до Литви [13, стб.87-88; 12, стб.428-429].

Стосовно подій 1368-1372 рр., позначених спільною боротьбою ВКЛ і Твері проти Москви, в літературі було запропоновано чимало відмінних оцінок. На думку Н.Савельєва-Ростиславича, згодом підтриманого А.Екземплярським, безпосередні литовсько-московські зіткнення могли б розпочатися пізніше, якби не тверське питання [70, с.382; 48, с.486]. С.Соловійов не надавав великого значення діям Михайла Олександровича, вважаючи, що йшлося, власне, про боротьбу ВКЛ із Москвою з приводу Твері [72, кн.ІІ, с.260, 268; 76, с.200; 75, с.283]. Так саме вважали В.Борзаковський та М.Коялович [39, с.144; 60, с.491] (серед радянських дослідників цієї точки зору дотримувався І.Греков [44, с.56]). Проти

недооцінки самостійності тодішньої тверської політики виступив І.Беляєв. Можливо, дещо перебільшуючи, він твердив, що Михайлові тверському траплялося використовувати і Литву, і Орду, але сам він “ні разу не був зрядям” цих держав [36, с.19]. Близький погляд було висловлено й І.Забеліним: заподіяне Москві “зло” мало першопричиною дії не Литви, а Твері; політика ж Альгірдаса стосовно Московської держави не мала ознак непримиренності [49, с.88].

За оцінкою М.Костомарова, в 1368 р. сам московський уряд легковажно накликав на себе “першу Литовщину”, оскільки до цього ВКЛ не вдавалося до безпосередніх ворожих дій щодо нього [58, с.210]. Одним із головних напрямів зовнішньої політики Альгірдаса вважав підтримку Твері на противагу Москві В.Антонович [33, с.127]. А.Пресняков гадав, що в центрі протистояння перебувало суперництво з приводу вел. княжіння “всієї Русі” (тобто Владимирського. – В.В.) між Москвою та Тверрю [68, с.299].

Відмінним було й визначення намірів, які переслідував литовський уряд, допомагаючи Михайлові Олександровичу. І.Данилович висловив фантастичне припущення, згідно з яким Альгірдас хотів посадити Михайла на московському столі [46, с.6]; можливо, тут простежується відлуння легендарних поголосок про плани поділу влади над великоруськими землями між Йогайлою та Олегом рязанським напередодні Куликовської битви чи про наміри Витаутаса в 1399 р. За Беляєвим, литовський вел. князь не мав завойовницьких намірів щодо Москви, бажаючи лише допомогти шуринові [36, с.8, 14]; Антонович уточнював, що підтримка з боку Литви традиційно надавалася тому тверському князеві, проти кого були спрямовані дії московського уряду [32, с.115]. П.Голубовський вважав, що метою Альгірдаса (як пізніше – Витаутаса) було збереження самостійності Твері [42, с.320].

За твердженням І.Грекова, литовський уряд прагнув “поглинення” Твері [44, с.57].

Найближчим до істини видається трактування подій, запропоноване Е.Клюгом. Метою виправи 1368 р., звісно, не була зимова облога Москви; йшлося про відновлення самостійного і дружнього до Литви Тверського князівства. Проте для литовського уряду було також важливо запобігти тому, щоб Твер не зайняла у Великої Росії місце Москви [56, с.196-197, 199-200]. Що ж до тверської політики, то, на думку Клюга, коректніше казати не про орієнтацію на Литву, а про прагнення мати її союзником [56, с.381].

Стосовно того, які наслідки мало для кожного з союзників протистояння 1368-1372 рр. із Москвою, спостерігається майже повне співпадіння думок. Зокрема, “марним” вважав союз Твері з Альгірдасом С.Соловійов [72, кн.ІІ, с.268], твердячи, що боротьба завершилася на користь Дмитра Івановича [74, с.101]. Про повну перемогу Москви писав і В.Антонович, зауваживши, що литовська допомога “лише” на століття (sic!) відсунула втрату Тверрю незалежності [33, с.140-141; 32, с.116]; тієї самої думки дотримувався С.Платонов [66, с.134-135]. (Як повна невдача Литви розглядалися події кінця 60-х – початку 70-х рр. XIV ст. і в литовській історіографії радянської доби [54, с.49]). Оцінюючи останній епізод боротьби (“стояння” влітку 1372 р. під Любутськом і укладення мирної угоди), А.Екземплярський гадав, що Альгірдас кинув тоді Твер напризволяще [48, с.492]. З цим погодився І.Греков [44, с.58], тоді як Е.Клюг відкидає подібну оцінку [56, с.208].

У серпні 1375 р. на Твер було скеровано виправу широкої коаліції великоруських князівств (наприклад, у ній брали участь Дмитро Костянтинович нижньгородсько-суздальський та Новгород, відсутні 5 роками пізніше під час боротьби Москви з Мамаєм). Сподівання вел. князя Михайла Олександровича на допомогу від ВКЛі Орди виявилися марними, і він був змушений укласти 1 вересня нерівноправну угоду з Дмитром Івановичем московським [28, ч.І, №28, с.46-47; 4, №9, с.26]. (У “Зібранні

державних грамот і договорів” її помилково датовано 1368 р. [28, ч.І, с.4], 46]). Угода передбачала, зокрема, йменування Михайла “молодшим братом” Дмитра, відмову від союзу з Альгірдасом і, в разі потреби, надання Москві та Смоленську допомоги проти нього.

На думку Н.Карамзіна, лише небажання дратувати Литву утримало тоді Дмитра Івановича від приєднання Твері [55, т.V, с.63]. Проте вже С.Соловійов зауважив, що у сфері взаємин з Литвою Михайло навіть не збирався виконувати нав’язаних йому умов [72, кн.ІІ, с.268]. (На те саме вказує й Е.Клюг, зокрема, що не існує жодного прикладу військової допомоги Москві від Твері, попри зобов’язання, покладені на останню угодою 1375 р. [56, с.214, 216, 221]. Таким чином, робить висновок німецький вчений, значення цього договору не варто переоцінювати [56, с.212-217]). Зокрема, менше ніж за півроку (в лютому 1376 р.) син тверського вел. князя Іван одружився з Микловою (у хрещенні – Марією) Кейстутівною [13, стб.113; 12, стб.435]. (Згодом, у 1385 р., одружилися інші двоє синів Михайла Олександровича, Борис і Василь, з дочками відповідно Святослава Івановича смоленського і Володимира Ольгердовича [12, стб.443; 11, т.XI, с.86]).

Є відомості про нову угоду Москви з Михайлом тверським, яка належить уже до часів правління Василя Дмитровича. В ній князі повернулися до взаємин на засадах рівності. (С.Соловійов звернув увагу на те, що після Дмитра Івановича тверські вел. князі постійно займали, принаймні формально, рівне становище з московськими [72, кн.ІІІ, с.42]). Що ж до політики стосовно ВКЛ, то передбачалося уневажнення попереднього “хрестоцілування” Василя I з Витаутасом; надалі угоди з ним мали укладатися лише за обопільної згоди Москви і Твері. Містилася також обіцянка взаємної допомоги в разі війни з Литвою [2, №14, с.9-10; 4, №15, с.41; 23, с.450; 15, с.143]. Щодо датування цієї домовленості згоди в літературі немає. В

першій публікації (у I томі “Актив Археографічної експедиції” в 1836 р.) її віднесено до 1398 р. [2, №14, с.9]; так саме вчинив В.Вешняков [41, с.119]. В.Борзаковський обмежився зауваженням, що це сталося після 1395 р. [39, с.170, 104, прим.799]. Л.Черепнін звернув увагу на звістку Софійського ІІ літопису, згідно з якою в 1396 р. Василь московський, Михайло тверський і “всі” руські князі розірвали мир з Витаутасом [8, с.128]. В дійсності, однак, цей розрив стався лише 3 роками пізніше, в 1399 р. За припущенням Черепніна, згадана угода в дійсності являла тверський проект, який постав у 1396 р., але не був ратифікований Москвою [82, ч.1, с.85-86; 4, №15, с.40].

По смерті Михайла Олександровича (26 серпня 1399 р.) тверським вел. князем став його син Іван. Уже на початку його правління (в 1401 р.) Твер (як і Москва) відновила мирні взаємини з ВКЛ [11, т.ХІ, с.184]. Взагалі потрібно зазначити, що взаємини Витаутаса з Тверрю (на відміну від решти державних утворень Великої Росії) майже весь час склалися мирно. Цьому мало сприяти й те, що його рідна сестра була дружиною тверського правителя (вона померла в 1405 р.). Єдиним винятком стала участь Твері в московській виправі проти ВКЛ у вересні 1406 р.

Конфлікт тверського вел. князя з Василем Михайловичем кашинським (1412 р.) спричинив утечу останнього до Москви; можливо, з цим було пов’язане укладення союзної угоди Івана Михайловича з Витаутасом [11, т.ХІ, с.219]. Принаймні, Й.Штріттер вважав, що даний союз було скеровано проти Москви [78, ч.ІІІ, с.112]. (На думку ж Д.Іловайського, цей тверський правитель взагалі більше був схильний до зближення з останньою [53, т.ІІ, с.253]). У 1422 р. Твер надала Витаутасові військову допомогу в його війні проти Ордену [12, стб.488; 24, вып.ІІ, с.39].

Іван Михайлович помер у травні 1425 р., після чого тверський великокнязівський стіл обійняв його син Олександр. Проте свої

“корективи” у династичні справи внесла епідемія, що тоді лютувала в Твері. Через 5 місяців Олександра Івановича не стало; ще коротшим виявилось князювання Юрія Олександровича (1 місяць). Нарешті, вел. князем став Борис Олександрович [12, стб.488-489], який правив до 1461 р. За його часів відбулося останнє посилення зовнішньополітичної потуги Твері; цьому сприяло досягнення внутрішньої єдності, зокрема, ліквідація Кашинського уділу, князі якого досі виступали перманентними союзниками Москви.

Вже на початку правління Борисом Олександровичем була укладена угода “своим господином, з дедом (через свою бабу Микловсу-Марію Борис доводився внучатним племінником Витаутасові. – В.В.), великим князем Витовтом литовським и многих Руських земель господарем”. Нею встановлювався литовсько-тверський союз проти всіх потенційних ворогів, “никого не вымая”. При цьому Витаутас не мав “вступатися” в тверські володіння чи приймати підданих Бориса Олександровича разом із землями, у випадку їхнього “від’їзду”. Регулювалася також проблема т. зв. “смесных” володінь Твері й ВКЛ (яке “успадкувало” їх від Смоленська) у прикордонних волостях: наприклад, деякі з них “тягнули” до Литви, проте данину давали Твері [29, с.14-17; 26, №1, с.1-2; 27, №1, с.1-2; 1, т.І, №33, с.46-47; 31, т.І, №642, с.300-301; 77, №LIV, с.215-216; 30, т.VI, №CVII, р.34-35; 25, т.XXII, №II, стб.13-15; 4, №23, с.62-63; 3, №63, с.121-122]. (Певну увагу останній проблемі приділив уже С.Соловйов [73, с.161, прим.16; 72, кн.ІІ, с.465], а за ним В.Борзаковський [39, с.46]).

Дану грамоту було видано 3 серпня, проте помилково датовано “6905” р. Видавець фундаментального зібрання актів Корони і ВКЛ М.Догель у середині XVIII ст. відніс угоду до 1393 р. [85, с.45]. (Безумовно, в даному випадку далася взнаки необізнаність у російській історії: адже тоді в Твері правив пращід Бориса Олександровича – Михайло Олександрович). Його помилку повторив А.-

Б.Глебович – один із перших біографів Витаутаса [85, s.45]. На початку 1820-х рр. Ф.Булгарін вказав на хибність цього датування, вважаючи, що угода постала в 1427 р., коли зверхність Витаутаса була визнана цілою низкою руських князів – рязанським, пронським, а також “верхівськими” [29, с.2, 11-12]. Щоправда, П.Муханов в обох виданнях своєї збірки документів (1836 і 1866 рр.) продовжував приймати точку зору Догеля [26, с.І, 2; 27, с.І, 2]; однак, починаючи з 1840-х рр., панівним у східнослов’янській литуаністиці стає датування договору Витаутаса з Борисом Олександровичем 1427 р. Такої думки були, зокрема, І.Григорович, С.Соловійов, М.Костомаров, В.Борзаковський, І.Срезневський, А.Барбашев, В.Ключевський, А.Пресняков [1, т.І, №33, с.46; 72, кн.ІІ, с.410; 59, с.244; 39, с.36; 77, с.ІІ, VI, 215; 35, с.90; 47, с.58; 57, т.ІІ, с.40; 68, с.220]. С.Бершадський вагався між 1427 та 1430 рр. [37, с.17-18]; за 1422 р. висловився (без зазначення мотивів) Н.Павлов-Сильванський [64, с.116; 25, т.ХХІІ, стб.13]. Надалі явно хибне датування угоди 1393 р. зустрічаємо переважно в польській історіографічній традиції [31, т.І, s.300-301; 30, т.VI, р.34]. Цієї ж помилки припустилися й Н.Рожков, М.Чубатий [69, т.ІІ, с.20; 83, т.СXLIV-CXLV, с.6, 12, 81]; траплялася вона й у радянську добу [3, с.121]. В наш час перевага слушно надається даті, запропонованій Булгарінін [4, №23, с.62; 56, с.285, 322].

Що до мети укладення угоди, то, на думку В.Борзаковського, Борис Олександрович прагнув збільшення своєї самостійності від Москви [39, с.192]. А.Екземплярський також приписував тверському вел. князеві побоювання щодо неї [48, с.508]. (Е.Клюг, навпаки, вважає, що цією угодою Борис Олександрович хотів забезпечити свою державу від можливих зазіхань з боку ВКЛ; Витаутасові ж союз із Тверрю був потрібен на випадок війни проти Польщі із-за коронаційної справи [56, с.284-285, 334, прим.19, 29]). Характер договору оцінювався

по-різному: С.Соловійов вважав, що йдеться про литовсько-тверський союз [72, кн.ІІ, с.410-411]; А.Пресняков, навпаки, тлумачив встановлені в 1427 р. взаємини у термінах “васал – підручний” [68, с.221]. (На гадку Клюга, тверський вел. князь і після цього продовжував зберігати самостійність [56, с.285-286]).

Останньою помітною подією у взаєминах ВКЛ із Тверрю за правління Витаутаса стала її допомога Литві у війні проти Новгороду в 1428 р. [12, стб.489]. Незабаром же Борисові Олександровичу довелося брати активну участь у громадянській війні всередині Литовсько-Руської держави. На це значною мірою вплинуло те, що від 1431 р. дружиною Швітрігайли стала представниця тверського княжого дому Анна Іванівна [12, стб.489]. Її батько Іван Іванович був онуком Михайла Олександровича; отже, Борисові Олександровичу Анна доводилася двоюрідною сестрою. Допомагаючи Ольгердовичу в боротьбі проти Жигімантаса І, Твер тим самим самоусувалася від участі в паралельному протистоянні в Москві (між Василем ІІ і Юрієм Дмитровичем); на це звернув увагу В.Борзаковський [39, с.193]. Зокрема, в 1432 р. брат Бориса Ярослав Олександрович городецький узяв участь у невдалій для Швітрігайли битві під Ошмянами [12, стб.489; 22, с.34, 57, 76, 106, 141, 163, 189, 210, 231; 21, с.154]. Влітку 1433 р. Швітрігайла знову отримав тверську допомогу. (А.Хорошкевич вважає, що кінець союзу Швітрігайли з Тверрю знаменувала Ошмянська битва [80, с.135]. За оцінкою Е.Клюга, незалежнення Литовсько-Руської держави на чолі зі Швітрігайлою від Корони створювало б для Твері “ідеального союзника” [56, с.289, 293, 315, 322, 380]).

Після 1435 р. постала угода (чи її проект) Бориса Олександровича з Василем Васильовичем московським. (Угоду не датовано. Протягом ХІХ ст. її вміщували між 1437 і 1440 рр. [2, т.І, с.25; 38, т.І, с.423; 39, с.194; 48, с.509]. Л.Черепнін та А.Зімін схилились до датування її 1439 р.; перший припускав також, що це міг бути так і не

оформлений офіційно проект [4, с.105; 81, с.770; 52, с.302-303]). У ній передбачалося, що Борис має розірвати угоду з ВКЛ (“А к Жимонту нам целование сложити, без перевода”); отже, перед цим Тверрю було укладено якийсь договір із переможцем Швітрігайли. Москва і Твер віднині мали бути “заодин” проти всіх ворогів, не виключаючи й Литви; укладення ж угоди з Жигімантасом чи іншим литовсько-руським господарем могло статися лише за погодженням між Василем II і Борисом Олександровичем [2, т.І, №33, с.25; 4, №37, с.106]. За згодою А.Екземплярського, відмову тверського правителя від попередньої угоди з Кейстутовичем слід пояснювати “нетривким” становищем останнього [48, с.509]. Гадаю, з цим не можна погодитись. Якраз тоді, навпаки, відбулося посилення позицій Жигімантаса, що виявилось в об'єднанні під його владою усього ВКЛ; тому швидше має йтися про острах Бориса Олександровича перед ним і прагнення забезпечити себе союзом із Москвою. (Взагалі в політиці стосовно ВКЛ та Московської держави їхніх більш слабких сусідів наявні дві протилежні тенденції: з одного боку, тяжіння до сильнішої з двох “наддержав”, з іншого – побоювання її надмірного зміцнення й прагнення підтримати суперника останньої, відповідно до класичної “політики рівноваги”. Цю обставину слід враховувати при спробах інтерпретації відповідних історичних подій). Е.Клюг обмежується загальним зауваженням щодо погіршення литовсько-тверських взаємин за часів Жигімантаса [56, с.382].

Щодо найближчої доби (до середини 1440-х рр.) відомості про литовсько-тверські взаємини практично відсутні. (Оскільки під час смоленського повстання 1440 р. бути тамтешнім воєводою було запрошено Андрія Дмитровича дорогобузького, Клюг припустив, що це свідчить про антилитовське спрямування тодішньої тверської політики [56, с.293]). У 1446 р. Борис Олександрович надав дієву допомогу Василеві II в боротьбі з Дмитром Шем'якою

та Іваном можайським; крім того, відбулися заручини дочки Бориса з сином Василя Іваном (майбутнім Іваном III). Після цього московський уряд передав Твері право на Ржеву, яка тоді належала Шем'яці; остання навесні 1447 р., по тритижневій облозі, здалася тверським військам. Однак того ж року, під час відвідин Борисом Олександровичем із дружиною Ржеви, воєвода Івана Більського захопив це місто (не виключено, що за підтримки населення) і ледве не полонив тверського правителя, який був змушений рятуватися втечею. До походу на Твер готувався Казімерас; проте згодом він примирився з Борисом Олександровичем і повернув йому Ржеву [61, с.52; 12, стб.493-494]. На думку В.Борзаковського, А.Екземплярського та Н.Ліхачова, це сталося в 1449 р., коли було укладено литовсько-тверську угоду, М.Любавського – в 1448 [39, с.197; 48, с.510; 61, с.ХХІХ, прим.1, с.ХХХV; 62, с.117, прим.215].

Справу дещо заплутує публікація Н.Ліхачовим у 1908 р. джерела, яке доповнює Тверський літопис у висвітленні тодішніх взаємин між двома державами. Йдеться про “Слово похвальне” інока Фоми Борисові Олександровичу. В ньому похід Казімераса “на дім св. Спаса” і його наступне примирення з Тверрю згадані двічі, причому в другому випадку цим подіям безпосередньо передують згадка про пожежу Твері (25 березня 1449 р.) [61, с.34-36]. Сам Ліхачов вважав, що йдеться про одну виправу [61, с.ЛІ]; погоджуючись із цим, К.Базилевич датував її, як і Борзаковський, 1449 р. [34, с.43]. Очевидно, ближчий до істини Е.Клюг: на його думку, походів було два, у 1448 і 1449 рр., причому Ржеву було повернуто після першого з них [56, с.306-308, 342, прим.179].

Згадана угода між ВКЛ і Тверрю багато в чому нагадувала договір 1427 р. Так саме передбачався союз проти всіх потенційних ворогів, без винятку; повторювалися попередні умови щодо “від'їздів” та порубіжних волостей. Також було закріплено

тверську приналежність Ржеви [26, №8, с.9-11; 1, т.I, №51, с.66-67; 4, №54, с.163-164]. Паралель між угодами з Тверрю Витаутаса і Казімераса проводив А.Екземплярський [48, с.510]; наслідком “міцних зв’язків”, встановлених у 1427 р., вважав союз 1449 р. А.Пресняков [68, с.394]. (Угоди 1427 і 1449 рр. уподібнював також Базилевич [34, с.43]. Натомість Клюг підкреслює відсутність у договорі Бориса Олександровича з Казімерасом тих шанобливих висловів, з якими він звертався до Витаутаса. Отже, на цей раз ідеться про рівноправні взаємини між Литвою і Тверрю [56, с.308-309]). Є.Замисловський припустив, що ця угода потенційно могла стати небезпечною для Твері [50, с.41]. Як уже зазначалося, в укладеній майже тоді ж (31 серпня 1449 р.) литовсько-московській угоді було зафіксоване перебування Твері в сфері впливу ВКЛ. Уже С.Соловійов зазначив, що це виглядає повним підпорядкуванням Твері Литві, проте в дійсності маємо справу з істотним перебільшенням влади останньої [71, с.322, прим.814; 72, кн.II, с.651, прим.105]. (За тлумаченням Клюга, однією з причин литовсько-московського договору 1449 р. стали нещодавні невдалі дії Казімераса проти Тверського князівства. За угодою, вважає він, криється обоюстороннє бажання литовського і московського правителів не допустити підйому Твері [56, с.309-310]).

Кілька років по тому, однак, була укладена союзна угода Бориса Олександровича з Василем II, яка передбачала, поміж іншим, і спільні дії проти ВКЛ [28, ч.I, №76-77, с.172, 174-175; 4, №59, с.187, 190]. У “Зібранні державних грамот і договорів” її було датовано часом близько 1451 р. [28, ч.I, с.171]. В.Борзаковський, а згодом А.Пресняков висловлювалися за 1453-1454 рр. [39, с.198; 68, с.222]. Радянські дослідники пропонували ще більш пізні датування: серединою 1450-х рр. (К.Базилевич), близько 1456 (Л.Черепнін) або 1454-1461 рр. (А.Зімін) [34, с.46; 4, с.186; 81, с.817; 52, с.314]. Е.Клюг вважає, що це сталося в 1454-1456 рр. [56, с.312]. За оцінкою

Борзаковського, цей союз засвідчує “хитання” тверської політики між двома могутніми сусідами: закріпивши за собою володіння Ржевою, Борис Олександрович пішов на зближення з Москвою [39, с.198-199]. Цей висновок (у рецензії на монографію Борзаковського) був заперечений Є.Замисловським. На його думку, непослідовності в політиці Бориса Олександровича не було; він лишався “вірним” Василеві II [50, с.41]. А.Пресняков зауважив, що причиною переходу Твері від тісної співпраці з Литвою до союзу з Василем московським стала не стільки тодішня сила Москви, скільки проблеми у взаєминах ВКЛ із Короною [68, с.413]. (За Черепніним, московсько-тверський союз не означав відмови обох великоруських держав від угод 1449 р. з Казімерасом [81, с.817]. Дехто з радянських дослідників вважав, що наприкінці правління Бориса Олександровича помітна тенденція до проведення ним пролитовської політичної лінії; сумнів у цьому висловлює Клюг [56, с.332, 350, прим.345]).

Наступна угода Твері з Москвою була укладена на початку правління Михайла Борисовича та Івана Васильовича (вони успадкували батьківські столи відповідно в 1461 та 1462 рр.). Її традиційно датують 1462 р. [28, ч.I, с.[6], 209]; Черепнін вважав, що це могло статися між 1462 і 1464 рр. [82, ч.1, с.202-204; 4, с.201; 81, с.817]. Формально договір повторював угоди, укладені Борисом Олександровичем з Василем II, передбачаючи рівність контрагентів; так саме містилося зобов’язання щодо солідарних дій проти спільних ворогів, зокрема й Литви [28, ч.I, №88-89, с.210, 213; 4, №63, с.202, 205]. Проте декларована рівність на практиці нівелювалася явною перевагою московської потуги над тверською. Не випадково Михайлові Борисовичу довелося реально виконувати умову щодо військової допомоги: тверські контингенти були змушені брати участь у двох виправах Івана III проти Новгороду (1471 і 1478 рр.), а також у протистоянні з Ахмадом у 1480 р.

Таке підпорядкування московській політиці, природно, викликало тривогу тверської верхівки. Її наслідком стало укладення угоди з Казімерасом у 1483 чи 1484 р. (До 1483 р. відносили угоду Л.Черепнін, К.Базилевич, Дж.Феннелл [82, ч.1, с.203; 34, с.226]; припускає, що її могло бути укладено й роком пізніше, Е.Клюг [56, с.362, 366, 382]. І.Греков – невідомо, на якій підставі – твердив, буцімто цей договір було “нав’язано” Твері Казімерасом [44, с.200]). Нею фактично відновлювалася литовсько-тверська угода 1449 р. (за винятком статей, що стосувалися Ржеви); зокрема, зобов’язання до союзу “проти всіх” явно було скероване проти Москви. Окрім того, передбачалося одруження Михайла Борисовича з однією з онучок Казімераса [26, №10, с.12-13; 1, т.І, №79, с.99-100; 4, с.483-484; 8, с.235-236; 16, пол.1, с.350-351; 24, вып.ІІ, с.66]. (Першою дружиною Михайла була дочка Семена Омельковича Софія. Їхній шлюб відбувся взимку 1470/1 рр. [12, стб.497]; померла вона 7 лютого 1483 р. [12, стб.498; 20, с.151, 316]). Очевидно, не позбавлене значення й те, що майже одночасно, 10 квітня 1483 р., уряд ВКЛ поновив угоди з “верхівськими” князями – Іваном Михайловичем новосільським і одоевським та Дмитром і Семеном Федоровичами воротинськими [1, т.І, №80, с.100-101]; увагу на це звернув А.Пресняков [68, с.444-445].

Природно, згадане зближення не могло лишити байдужим московський уряд. Взимку 1484/5 рр. відбувся похід військ Івана III проти Твері, внаслідок чого Михайло Борисович був змушений відновити союз із Москвою. Проте його умови являли виразний контраст із московсько-тверськими угодами останнього століття. Так, тверський вел. князь іменувався “молодшим братом” московського; останнім (вперше у взаєминах із немосковськими князями) було вжито титулу “великого князя всієї Русі”. Михайло Борисович зобов’язувався розірвати угоду з Казімерасом і в майбутньому не укладати угод і навіть не провадити зносин із ВКЛ без відома московського уряду. Передбачався також

військовий союз проти Литви [28, ч.І, №119-120, с.294-295; 4, №79, с.296]. Протягом більшої частини досліджуваної історіографічної доби даний договір було прийнято датувати 1484 р. [28, ч.І, с.293; 45, т.ІV, с.275]. Так саме вважав А.Зімін, а в наш час – Е.Клюг [52, с.318; 56, с.363]; Л.Черепнін і К.Базилевич вагалися між 1484 і 1485 рр. [82, ч.1, с.202-204; 4, с.295; 81, с.889, 891; 34, с.228].

Незабаром (очевидно, в другій половині 1485 р.) Михайло Борисович поновив контакти з Казімерасом Іван III незберився з реакцією: 21 серпня московські війська, посилені новгородськими загонами, вирушили в новий похід на Твер. Нерівність сил була очевидною; можливо, й частина тверського боярства не була схильна до рішучого опротиву. Це змусило Михайла Борисовича тікати до Литви (12 вересня), після чого Тверка тітулована [12, стб.500, 18, с.162; 19, с.330; 8, с.237; 9, с.216; 11, т.ХІІ, с.217; 16, пол.1, с.352; 17, пол.2, с.565-566; 24, вып.ІІ, с.67-68; 22, с.122; 21, с.163]. Втім, литовсько-руський господар не збирався заради порятунку самостійності Твері відмовлятися від своєї “ліквідаційної” політики в східних справах, хоча й надав Михайлові Борисовичу прихисток та засоби для утримання 25 вересня 1486 р. Казімерас заповнив Івана III, що не допомагалимє колишньому тверському вел. князеві [1, т.І, №89, с.109; 25, т.ХХVІІ, №136, стб.460-461]. Це спонукало В.Борзаківського помилово датувати 1486 р. московський похід на Твер і втечу Михайла Борисовича [39, с.203].

Неважко помітити, що, в порівнянні, наприклад, із литовсько-московськими стосунками, проблема взаємин ВКЛ із Тверрю перебувала на маргінесі дослідницької уваги. Слабше джерельне “забезпечення” даного сюжету є тут суттєвим, але навряд чи визначальним фактором. (При цьому відносно вагоміше значення має інформація, яку містять актові матеріали; слід згадати, що таке важливе джерело, як Рогозький літописець, було залучене до дослідницького обігу лише на початку ХХ ст.). Слід враховувати ступінь

впливу на конкретно-історичні студії загальних історіософських настанов, притаманних більшості дослідників. Ідеться про телеологічно-провіденціалістський погляд на місце Москви в російському історичному процесі; у відповідності до цього незалежне існування решти великоруських державних утворень тлумачилося в якості тимчасових і випадкових “відгалужень”. Це неминуче призводило до ототожнення історії та інтересів Великого князівства Московського із загальноруськими чи, принаймні, всієї Великої Росії. Суперники ж Москви, насамперед Твер, сприймалися як перепони на шляху “збирання земель”, а то й взагалі як провідники ворожого, тобто західного, литовського впливу. (Цей стереотип зустрів рішуче заперечення лише останнім часом, насамперед з боку німецького дослідника історії Твері Е.Клюга). Частина істориків схилилася навіть до розгляду цього князівства в якості швидше об’єкту, ніж суб’єкта міжнародних відносин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Т.I. 1340-1506. СПб., 1846.
2. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археологическою экспедициею Императорской Академии Наук. Т.I. 1294-1598. СПб., 1836.
3. Грамоти XIV ст. (Пам’ятки української мови). К., 1974.
4. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI вв. М.-Л., 1950.
5. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.-Л., 1950.
6. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Т.IV. Новгородские и псковские летописи. СПб., 1848.
7. ПСРЛ. Т.V. Псковские и Софийские летописи. СПб., 1851.
8. ПСРЛ. Т.VI. Софийские летописи. СПб., 1853.
9. ПСРЛ. Т.VIII. Продолжение летописи по Воскресенскому списку. СПб., 1859.
10. ПСРЛ. Т.IX-X. Патриаршая или Никоновская летопись. М., 1965.
11. ПСРЛ. Т.XI-XII. Патриаршая или Никоновская летопись. М., 1965.
12. ПСРЛ. Т.XV. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. СПб., 1863.
13. ПСРЛ. Т.XV. Вып.1. Рогожский летописец. Пг., 1922.
14. ПСРЛ. Т.XVI. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. СПб., 1889.
15. ПСРЛ. Т.XVIII. Симеоновская летопись. СПб., 1913.
16. ПСРЛ. Т.XX. Пол.1. Львовская летопись. Ч.1. СПб., 1910.
17. ПСРЛ. Т.XXI. Книга степенная царского родословия. Пол.2. СПб., 1913.
18. ПСРЛ. Т.XXIII. Ермолинская летопись. СПб., 1910.
19. ПСРЛ. Т.XXV. Московский летописный свод конца XV века. М.-Л., 1949.
20. ПСРЛ. Т.XXVIII. Летописный свод 1497 г. Летописный свод 1518 г. (Уваровская летопись). М.-Л., 1963.
21. ПСРЛ. Т.XXXII. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. М., 1975.
22. ПСРЛ. Т.XXXV. Летописи белорусско-литовские. М., 1980.
23. Приселков М.Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. М.-Л., 1950.
24. Псковские летописи. Вып. II. М., 1955.
25. Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археологическою комиссиею. Т.XXII. Дела Тайного приказа. Кн.2. СПб., 1908; Т.XXVII. Литовская Метрика. Отдел I. Ч.I. Книги записей. Т.I. СПб., 1910.
26. Сборник [П.А.] Муханова. М., 1836.
27. Сборник [П.А.] Муханова. 2-е, доп. изд. СПб., 1866.
28. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. Ч.I. М., 1813.
29. Союзный договор между великим князем тверским Борисом Александровичем и великим князем Витовтом // Северный архив. Ч.V. 1823. №1. С.1-17.
30. Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. T.VI. Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. 1376-1430 / Ed. A.Prochaska. Cracoviae, 1882.
31. Skarbiec diplomatow papiezkich, cesarskich, krolewskich, ksiazeczycch, uchwal narodowych, postanowien roznych wladz i urzedow poslugujacych do krytycznego wyjasnienia dziejow Litwy, Rusi Litewskiej i osciennych im krajow / Zebr. I.Danilowicz; wyd. J.Sidorowicz. T.I. Wilno, 1860.
32. Антонович В.Б. История Литовской Руси. Лекции 1881-1882 г. (Литограф. изд.). К., 1882.
33. Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. Вып.I. К., 1878.
34. Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства (вторая половина XV века). М., 1952.
35. Барбашев А. Витовт и его политика до Грюнвальденской битвы. (1410 г.). СПб., 1885.
36. Беляев И.Д. Михаил Александрович, великий князь тверской // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі – ЧОИДР). 1861. Кн.III. С.1-44.
37. Бершадский С.А. Литовский Статут и польские конституции. Историко-юридическое исследование. СПб., 1893.
38. Бестужев-Рюмин К. Русская история. Т.I. СПб., 1872; Т.II. Вып.1. СПб., 1885.
39. Борзаковский В.С. История Тверского княжества. СПб., 1876.

40. Борисов Н.С. Политика московских князей (конец XIII – первая половина XIV в.). (Труды исторического факультета МГУ. Вып.4. Серия 2. Исторические исследования. 1). М., 1999.
41. Вешняков В. О причинах возвышения Московского княжества. СПб., 1851.
42. Голубовский П.В. История Смоленской земли до начала XV ст. К., 1895.
43. Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV-XV вв.). М., 1975.
44. Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV-XVI вв. М., 1963.
45. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т.ІV. XIV-XVI віки – відносини політичні. К., 1993.
46. Данилович И. Взгляд на литовское законодательство и Литовские Статуты // Юридические записки, издаваемые П.Редкиным. Т.І. М., 1841.
47. Дебольский Н.Н. Древнерусские междукняжеские отношения по договорам // Историческое обозрение. Т.ІV. СПб., 1892. С.34-70.
48. Эземпларский А.В. Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период, с 1238 по 1505 г. Биографические очерки по первоисточникам и главнейшим пособиям. Т.ІІ. СПб., 1891.
49. Забелин И. История города Москвы. М., 1990.
50. Замысловский Е. [Рец.:] Борзаковский В.С. История Тверского княжества. СПб. 1876. СПб., 1878.
51. Зимин А.А. Витязь на распутье. Феодалная война в России XV в. М., 1991.
52. Зимин А.А. О хронологии духовных и договорных грамот великих и удельных князей XIV-XV вв. // Проблемы источниковедения. Вып. VI. М., 1958. С.275-324.
53. Иловайский Д. История России. Т.ІІ. Московско-литовский период или собиратели Руси. М., 1884.
54. История Литовской ССР (с древнейших времен до наших дней). Вильнюс, 1978.
55. Карамзин Н.М. История государства Российского в 12-ти томах. Т.V. М., 1993; Т.VI. М., 1999.
56. Клог Э. Княжество Тверское (1247-1485 гг.). Тверь, 1994.
57. Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч.І-ІІІ // він же. Сочинения: В 9-ти т. Т.ІІ. М., 1988.
58. Костомаров Н.И. Великий князь Димитрий Иванович Донской // він же. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Кн.І. М., 1990. С.205-233.
59. Костомаров Н.И. Великий князь и государь Иван Васильевич // там же. С.241-309.
60. Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. СПб., 1884.
61. Лихачев Н.П. Инока Фомы слово похвальное о благоверном великом князе Борисе Александровиче. СПб., 1908.
62. Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. М., 1900.
63. Насонов А.Н. Монголы и Русь. (История татарской политики на Руси). М.-Л., 1940.
64. Павлов-Сильванский Н.П. Феодализм в древней Руси / він же. Феодализм в России. М., 1988. С.3-149.
65. Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. М., 1959.
66. Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. 9-е изд. Пг., 1915.
67. Покровский М.Н. (При участии Н.М.Никольского и В.Н.Сторожева). Русская история с древнейших времен. Т.І. Кн.2. М., [1910].
68. Пресняков А.Е. Образование Великоорусского государства. Очерки по истории XIII-XV столетий. Пг., 1918.
69. Рожков Н.А. Русская история в сравнительно-историческом освещении. (Основы социальной динамики). 2-е изд. Т.ІІ. Феодализм. Л.-М., 1928.
70. Савельев[-Ростиславич] Н. Историческое значение и личный характер Димитрия Иоанновича Донского // Журнал министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). Ч.ХІV. 1837. №4-6. С.378-407.
71. Соловьев С.М. История отношений между русскими князьями Рюрикова дома // він же. Сочинения: В 18 кн. Кн.ХІХ. Дополнительная. Работы разных лет. М., 1996. С.5-338.
72. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Т.1-6 // там же. Кн.ІІ. М., 1988; Кн.ІІІ. М., 1989.
73. Соловьев С. Об отношениях Новгорода к великим князьям. Историческое исследование // ЧОИДР. 1846. №1. С.1-162.
74. Соловьев С.М. Обзор дипломатических сношений Московского двора с Литовским во второй половине XV века // він же. Сочинения: В 18 кн. Кн.ХХІІ. Дополнительная. Работы разных лет. М., 1998. С.101-120.
75. Соловьев С.М. Общедоступные чтения о русской истории // там же. Кн.ХХІ. С.247-401.
76. Соловьев С.М. Учебная книга русской истории // там же. Кн.ХVІІІ. Работы разных лет. М., 1995. С.153-528.
77. Срезневский И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. ХІІ-ХХХ. СПб., 1876.
78. Стриттер И. История Российского государства. Ч.ІІІ. СПб., 1802.
79. Филевич И.П. Девятый археологический съезд в г. Вильне. (1-14 августа 1893 года) // ЖМНП. Ч.СХХІ. 1894. №1. С.1-38.
80. Хорошкевич А.Л. Исторические судьбы белорусских и украинских земель в XIV – начале XVI в. // Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. М., 1982. С.69-150.
81. Черепнин Л.В. Образование Русского централизованного государства в XIV-XV веках. (Очерки социально-экономической и политической истории Руси). М., 1960.
82. Черепнин Л.В. Русские феодальные архивы XIV-XV веков. Ч.І. М.-Л., 1948.
83. Чубатий М. Державно-правне становище українських земель Литовської держави під кінець XIV в. // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові. Т.СХLIV-СХLV. 1926. С.1-108.
84. Fennell J.L.I. The Emergence of Moskow. 1304-1359. L., 1968.
85. Hlebowicz A.B. Krotki rys zycia Witolda, w. x. litewskiego. Wilno, 1821.

